

**ІСТОРИКО-ТЕРИТОРІАЛЬНІ ТА ГЕОКУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ
РОЗБУДОВИ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ТВОРЧОГО
ВИКОРИСТАННЯ ЦЕНТР-ПЕРИФЕРІЙНИХ
СВІТОВИХ МОДЕЛЕЙ**

Серед проблем, які визначають нові тенденції геополітичної перебудови світу, найбільшої уваги, з нашої точки зору, потребують, системні суперечності глобалізації, поглиблення на її основі міждержавної стратифікації, розмежування країн на “цивілізаційний центр” або т. з. “глобальне ядро” (З. Бжезінський) і “периферійну зону”. Світовою спільнотою не вдалося віднайти ефективні механізми, які б могли протидіяти цим процесам. Фактично продемонструвала свою безперспективність політика т. з. наздоганяючої модернізації, за рецептами якої (починаючи з 60-х років) розвивалася значна частина країн Латинської Америки, Азії та Африки і яка у 90-х роках набула поширення і на пострадянському просторі, у т. ч. і в Україні. Вона не сприяла вирішенню ключової проблеми сучасного світового процесу – забезпеченню сталого розвитку та зближенню на цій основі країн за рівнем життя населення. Навпаки, процес відповідної диференціації весь час прискорюється. Нині людство зіткнулося із ситуацією, через яку значна частина країн опинилася за межами економічного та соціального прогресу.

Проблема пошуку місця України у цивілізаційній системі сьогодні актуальна як ніколи. Це зумовлено принаймні трьома основними чинниками, які можна визначити як концептуальний, політичний та економічний. *Концептуальний* полягає у тому, що в постсоціалістичних країнах після відмови від марксизму як офіційної теоретико-методологічної основи суспільно-гуманітарних наук ці країни залишилися без будь-якого визначеного ідейного підґрунтя. На зміну формаційному підходу, безумовно застарілому і непродуктивному у його радянсько-істматівській формі, стихійно почали приходити західні теорії, але здебільшого сприйняті фрагментарно і безсистемно. Серед них і цивілізаційний підхід, який потребує докладної розробки у єдності зі стадійним розумінням історії та її баченням в аспекті поліваріантності можливостей шляхів розвитку [1]. *Політичний чинник* актуалізації теорії цивілізаційного процесу пов'язаний з тим, що здійснюється похмурий прогноз С. Хантінгтона, і протистояння у світі набуває дедалі виразніших ознак так званого “зіткнення цивілізацій”. З розпадом СРСР і модернізацією Китаю протистояння соціальних си-

стем відійшло у минуле, а національні конфлікти підпорядковуються саме цивілізаційній (часто-густо у її конфесійній формі) конфронтації. Це ми спостерігаємо, зокрема, на Балканах, на Кавказі, у Кашмірі, Сінцзянь-Уйгурії, на Філіппінах [2].

Економічний чинник актуалізації досліджень у галузі цивілізаційної теорії полягає в тому, що, як обгрунтував Ю.М. Пахомов, у сучасному світі успіху досягають ті країни, які знайшли оптимальні форми поєднання власної традиційної соціокультурної системи з новітніми продуктивними досягненнями у науково-технологічній сфері. Прикладом є країни Далекого Сходу, і не лише вони. Водночас ті держави, які некритично сприймали рекомендації західних фінансових установ, передусім МВФ, не адаптуючи їх до своїх, конкретних умов, зазнали краху. Програють ті країни (серед них і Україна), котрі не ставлять собі за мету трансформувати західний досвід з урахуванням власної цивілізаційної специфіки. Там, де західні принципи економічного життя механічно переносилися на чужорідний ґрунт, де ігнорувалися традиції, результатом ринкових реформ ставала лише деградація [3]. Політичні процеси, що відбуваються в даний час на Україні, свідчать про невизначеність зовнішньої і внутрішньої ідентичності держави, про відсутність розуміння українською елітою суті загальносвітової глобалізації, що відбувається, не говорячи вже про формулювання власної глобалізаційної стратегії чи альтернативних сценаріїв.

Незважаючи на те, що Україна за запевненням офіційної влади остаточно і безповоротно здійснила свій вибір на користь “європейської” і “євроатлантичної інтеграції”, видається, що саме даний момент є “точкою біфуркації” і що від вибору найближчих декількох років буде залежати майбутнє не тільки України, але і Росії, Східної Європи, усього євразійського простору.

Сьогодні будь-які наукові дослідження на Україні, спрямовані на вироблення стратегії розвитку, не можуть бути ефективними без урахування наявних світових тенденцій і сучасних викликів. Можна визначити чотири основні напрями розвитку, зумовлені вимогами нашого часу:

1. Остаточний і концептуальний вибір Україною вектора євроінтеграції та прийняття інноваційної моделі свого розвитку.
2. Поступова соціалізація Україною нової світової парадигми сталого розвитку, яка засадничо була започаткована наприкінці минулого тисячоліття (Ріо-де-Жанейро, 1992) і підтверджена як світова теорія і практика цивілізаційного по-

ступу третього тисячоліття на Саміті Землі у 2002 р. (Йоганнесбург).

3. Посилення і поширення такого потужного загальноцивілізаційного процесу, як глобалізація економіки, торгівлі, інформаційного простору, освіти, культури, що дедалі сильніше впливає на всі сегменти суспільного життя України, зрештою, як і кожної сучасної держави (йдеться, насамперед, про певні види національної безпеки, проблеми інтелектуальної власності, перетоку творчих умів, тобто про екзистенцію України як конкурентоспроможного і водночас рівнопартнерського суб'єкта міжнародних взаємин).
4. Духовне і національне відродження народів і народностей світу, які донедавна зазнавали (чи ще зазнають) колоніальних (тоталітарних) утисків, тобто інтенсифікація процесів ренаціоналізації та виникнення нових національних держав усупереч зовнішньому (часто глобальному) тиску.

З огляду на актуальність і масштаби цих світових тенденцій та векторів вітчизняного розвитку аксіоматичного звучання набуває твердження: “Час дискусій і суперечок навколо них, час картання глобалізації та пов'язаних з нею наслідків минув. Ми змушені визнати, що з трьох можливих варіантів суспільного розвитку – “рух на місці”, “рух навздогін”, “рух на випередження” – нам найбільше підходить останній, тобто випереджальні стратегії розвитку” [4]. Україна не має їм альтернативи, якщо не хоче опинитися на маргінесі історії та прогресу.

При визначенні ідеології трансформаційних процесів, зокрема логіки європейської інтеграції України, ми припустилися суттєвої помилки. Крім значущості соціально-гуманістичної складової сучасного цивілізаційного процесу, не було враховано і глибокі зміни, що відбуваються в житті людства з перебудовою всієї системи суспільних відносин, у зв'язку з формуванням основних засад постіндустріального суспільства.

Нині країни світу диференціюються за такими рівнями:

- перший – країни цивілізаційного центру, які розвиваються на основі постіндустріальних принципів;
- другий (периферійна зона) – країни з традиційною індустріальною технологією і масовим виробництвом;
- третій рівень – такий, що знаходиться за межами периферійної зони. Це країни доіндустріального розвитку.

У теорії “світ-економіка” Валерстайна фрагментація країн здійснюється за характером зв’язків, із виокремленням центру, периферії і напівпериферії світової системи. Концепція розвитку цієї моделі передбачає видозміну процесів на наднаціональному рівні при нерадикальному характері змін на рівні національної економіки. Процеси усередині економічного простору країн взагалі не розглядаються як чинники, що ініціюють системні трансформації. Така концепція дає спрощене уявлення про системні зв’язки в сучасній світовій економіці, не відображає власне глобальних відносин (а не транснаціональних) й обмежує сферу локальних сил [5].

Окрім І. Валерстайна, динаміку в зміні світових порядків досліджував британський вчений П. Тейлор, зазначаючи, що світове ядро – це держава, яка домінує в економічній, політичній, ідеологічній сферах життя [6].

Зазначену думку розкриває у своїх міркуваннях Т. Кальченко, звертаючи увагу на той факт, що, з одного боку, глобалізація посилює центр-периферійний поділ світу, але з іншого – та ж глобалізація істотно змінює структуру цього відношення [7]. Такий процес не тільки ускладнюється внаслідок виникнення центрів на периферії і ознак периферії в центрі, а також внаслідок активізації зв’язкових і проміжних ланок між цими двома структурними позиціями, супроводжується розмиванням чіткості цих світових відносин. Їхні кордони, точніше кордони двох полюсів, стають рухомими, обидва полюси стають цілим, посилюється значення зворотного впливу периферії на центр, виникає – через ускладнення всіх цих зв’язків – можливість зміни периферійного статусу значних за розміром країн, що розвиваються. Якщо цей процес доповнити реалізацією принципу централізму, а отже, і “антицентру” чи антицентричності (за В. Пантіним), які, за словами М. Чешкова, не пов’язані з глобалізацією чи принаймні не створені нею, то можна вважати, що глобальна взаємозалежність зі своєю колишньою центр-периферійною формою істотно трансформується [8].

Наприкінці ХХ ст. напрацюваннями А. Гранберга, О. Грицяя, Г. Іоффе, А. Трейвиша, П. Хаггета, О. Кузнецова активізовано аналіз динаміки взаємин “центрального” і “периферійного” регіонів держав. Зокрема, А. Трей-виш запропонував матрицю реконструкції загальних і регіональних тенденцій розвитку через аналіз перерозподілу регіональних ролей у геополітичній, політико-економічній, соціокультурній сферах. Використання матриці є дуже перспективним напрямом, оскільки передбачає варіативність “поведінки” територіальних одиниць [9].

У системі міждержавних відносин тривають стихійний перерозподіл ресурсів на користь центру і постійне нагромадження відсталості на

іншому полюсі. На цій основі утверджуються механізми консервування стратифікації. Вони практично виключають можливість вертикальної міграції країн з нижніх рівнів на більш високий. Таке переміщення можливе тільки для дуже обмеженого кола держав. І це зрозуміло: отримуючи великі і незаперечні переваги, постіндустріальний світ не горить бажанням ділитися ними, поширювати свої цінності на інші держави. Формується (або вже сформувалася) його функціональна, як б сказав, кастова замкнутість. У той же час в останні десятиріччя катастрофічно наростає нерівність, пролягає справжня прірва між багатими і бідними країнами, що посилює нестабільність сучасного світу.

Отже не йдеться про те, що можна вирішальним чином “помилитися”, міркуючи лише в термінах геополітики, й таким чином обрати для себе “не той” шлях розвитку. Але “помилковість”, втрата історичного шансу дійсно можуть мати місце, щоправда через інші причини – не проведення активної державної політики підтримки національного товаровиробника, відсутність дієвої стратегії у сферах інновацій, новітніх технологій, регіонального розвитку продуктивних сил та соціально-економічних систем.

Саме в цьому контексті недостатньо чітке розуміння швидкоплинних тенденцій дійсно може відіграти фатальну роль. Тим більше, що дія кардинально значущих факторів, які визначають розстановку сил у сучасному світі, інколи, в хронологічному вимірі, може трактуватися не тільки як довгострокова, але й середньотривала (в окремих випадках можна казати й про короткотермінові, вибухоподібні зміни структуровизначального плану).

Отже, чітке, оперативне, але водночас і неухильне врахування своєрідних “викликів часу” в геоекономічній політиці держави є однією з домінант макроекономічної та міжнародної політики. Відтак спроби теоретичного моделювання суперечливих та неоднозначних реальних подій та тенденцій набувають очевидної актуальності.

Останнім часом, такі спроби окреслити нову полярність цивілізаційного розвитку здійснювалися неодноразово. Причому їм надавалося “хронологічно-безпосереднього” змісту, що пов’язаний із констатацією:

- поточного стратегічного співвідношення сил;
- історико-культурологічної належності;
- регіонально-географічної належності.

У першому відношенні (констатація стратегічного співвідношення сил) – йшлося переважно про кількісний вимір означеної полярності, розподіл силового впливу та багатства. Так, констатувалася руйнація моделі біполярного світу (дезактуалізація конфлікту “Схід-Захід”), згадувалася традиційна “капіталістична тріада” – США, Західна Європа та

Японія – але з урахуванням більш щільних зв'язків її структурних елементів із супутниковими країнами, спільниками з інтеграційних проектів. Враховуючи поглиблення диспропорцій в розподілі світового багатства на користь найбагатших та майже на загибель найбідніших країн, згадувалися й протиріччя між “багатою Північчю” та “бідним Півднем”. Але головною вадою подібної методології, яка не має принципових заперечень, є її виключно постфактна та механістична природа.

Сьогоднішня світова економіка дійсно не біполярна, але США – гегемон, одностайний лідер, єдина супердержава, що регулює та контролює більшість світових процесів.

Матеріальні блага, багатства розподілені нерівномірно. Якщо втратимо США, Японію, Німеччину – це всього 9 % світового населення, але 50 % світового виробництва, 33 % світової купівельної спроможності. Таким чином, ми можемо виділити окремі групи лідерів світової економіки. Існує декілька класифікацій груп країн, що входять до світової економіки:

1) Промислово-розвинені країни (24 країни, 55-56 % валового продукту, 67-70 % світового експорту):

- країни Північної Америки (США – 35 %, Канада), країни Західної Європи (Німеччина 9-11.5 %, Франція, Італія, Британія), Японія 15-18 %, Австралія, Нова Зеландія, ПАР, Ізраїль, Норвегія, Швеція, Фінляндія; Промислово-розвинені країни мають різний рівень: 7 країн – 45 % ВВП, 50-51 % світового експорту.

2) Країни, що розвиваються (150 країн):

- Країни Азії (30 %), Африки (50 %), Латинської Америки (34 %), Центральної Америки, Близький Схід, Тихоокеанський басейн. 40 % – СВВП, 25-26 % – світового експорту.

Найменш розвинені. Самі відсталі, на узбіччі світового процесу. Ці країни щорічно доповнюються. Число їх сягає 46-50 країн. Переважна більшість країн Африки, Афганістан, Бангладеш, Непал.

3) Перехідні країни. 28 країн, 18 країн східної Європи, 9 країн Середньої Азії. 5 % – СВВП, 3 % – світового експорту. Росія: 2 % СВВП, 1 % світового експорту. Одна з головних рис – мобільність факторів виробництва. Саме сучасний підхід характеризується інтенсифікацією руху факторів виробництва.

У другому відношенні (історико-культурологічному) – здійснювалися спроби узагальнення тенденцій розвитку та його домінуючих факторів (етно-історичних, історико-релігійних). Застосовувалися методи формального протиставлення згідно з релігійними критеріями (іудео-християнського, ісламського, індуїстсько-буддистського “світів”),

комплексних характеристик релігійно-географічної належності, яка відображала спільність “історичної долі” народів. Втім, розв’язання задачі історико-культурологічної класифікації цивілізаційних підсистем взагалі не має органічно цілісного інструментарію. Причому виділення співставних за базовими рисами (хоча б, наприклад, за розмірами) етнокультурних елементів геополітики інколи, в структурному відношенні, є “притягнутим”, але неадекватним (так, наприклад, констатація афроісламської єдності вочевидь має, знов-таки, надто механістичний характер). Відтак робота над даною проблематикою, хоча і становить безумовний науковий інтерес, потребує відомої коректності, а також комплексності підходів.

У *третьому відношенні* (регіонально-географічному) – логіка класифікації значною мірою тяжіє до оцінки стану та перспектив тенденцій регіоналізації. Дійсно, можна казати про своєрідне змагання за контроль над найбільшими територіями, а ще більше – ринками, тобто покупцями з урахуванням їхньої сукупної купівельної спроможності (зона вільної торгівлі для обох Америк, процес створення якої триває, а також розширюваний Євросоюз – ось приклади регіональної інтеграції, що тяжіє до природних географічних кордонів.

Ось як розподілено населення світу на зламі тисячоліть між окремими континентами: 57 % – Азія; 21 % – Європа; 14 % – обидві Америки; 8 % – Африка. Безумовно, буквально не йдеться про “змагання континентів”, або навіть пряму конкуренцію між ними (так питання і не ставиться хоча б тому, що ринок США більший за весь африканський – місячні продажі у цій країні становлять гігантську суму в 260-280 млрд доларів), але про загальний глобально-конкурентний потенціал (можливо ще не реалізований) дані цифри свідчать достатньо красномовно. Зокрема, можна помітити, що потенціал регіоналізації країн Азії є дуже великим, навіть попри те, що за темпами цей процес значно поступаєтья європейському та навіть трансамериканському [10].

Україна, як молода незалежна держава, має усвідомити себе в геополітичному контексті і в контексті розвитку світової цивілізації, визначити свої геополітичні інтереси з урахуванням складної системи інтересів різних країн та сучасного розкладу сил – економічних, політичних, військових, духовних. Особливо це стосується близького оточення України.

Розташування України в Південно-Східній частині Європи, в місці перетину трьох величезних геополітичних масивів – Євроатлантичного, Євразійського та Ісламського, створює унікальний цивілізаційний простір. У цьому можна бачити певні переваги, але й величезні проблеми. Як би то не було, таке розташування є визначальним для долі

Української держави. Визначення національних інтересів України і активізація її зусиль у зовнішньополітичному вимірі відбувається на трьох рівнях: глобальному, регіональному і локальному. На *глобальному* рівні можливості України є вкрай обмеженими, враховуючи значне зниження її економічного і військового потенціалу, та те, що вона позбавилася ядерної зброї. Внаслідок глобального геостратегічного програшу Україна на цьому рівні є об'єктом тиску з боку глобальних силових потуг – США та міжнародних фінансових структур, РФ, яка зберігає статус глобальної військово-стратегічної потуги, Європейської спільноти та інших. Глобальні сили мають певні інтереси в Україні, які можуть бути реалізовані в спектрі можливостей між ситуацією “країна – суб'єкт” та ситуацією “країна – об'єкт”. Зниження статусу України як суб'єкта зменшує її можливості опору, зовнішній тиск зростає. І навпаки, підвищення спроможності України як суб'єкта надає більше можливостей для її економічного і політичного утвердження в геополітичному просторі.

У ситуації геостратегічної ізоляції, що склалася нині, Україна може зберігати свій геополітичний статус суб'єкта, якщо балансуватиме на глобальному рівні між інтересами світових потуг, в очікуванні сприятливішої для себе ситуації. Україна неодмінно програватиме як суб'єкт, коли глобальні потуги порозуміються поміж собою в українському питанні. Жорстока дійсність полягає в тому, що коли країна падає у прірву, це часто не зачіпає інтереси інших, але коли вона прагне зробити хоч малий крок щодо підвищення власного статусу суб'єкта, неодмінно посилюється зовнішній тиск [11].

Вищевикладений матеріал засвідчує, що світова система самоорганізується, має центр, напівпериферію, периферію. Проте в межах планетарної системи є простір телурократії (сухопутний простір) і таласократії (морський простір), усередині яких можна виділити внутрішні центр-периферійні структури. Якщо в класичних теоріях ключовим простором є центр, то в теоріях оновлених ключовим геополітичним простором постає рімленд – зона стику протилежних культур. “Рімленд”, за визначенням Ю. Тихонравова, – це територія найбільш інтенсивного цивілізаційного розвитку, оскільки вона “балансує” між “просторами порядку й хаосу, моря та суші” [12].

Відтак, центр-периферійна структура є одним із найбільш узагальнених виражень нерівномірного розподілу матеріальних і нематеріальних благ та можливостей між людьми, що склались як у глобальному, так і локальному суспільствах. Отже, справді, відносини “периферій”, як справедливо вказує Дж. Сорос, входять у сферу

безпосереднього досвіду повсякденного життя й особистісних переживань [13].

Як висновок, глобалізація – загальноцивілізаційний процес, який відкриває перед людством величезні можливості щодо розширення обміну товарами, послугами, інформацією, технологіями та капіталом. Водночас для значної частини людства вона несе “істотні загрози, зумовлюючи розшарування країн на “цивілізаційний центр” і “периферійну зону”, поглиблюючи їх диференціацію у соціально-економічному розвитку” .Тому соціогуманістичний імператив треба перевести у площину адекватної нової світової політики. Тобто соціогуманістичну політику слід розглядати не тільки в її вузькому побутовому розумінні, скажімо, на рівні соціального захисту новатора, підприємця чи окремого творця – навіть геніального, а й на рівні захисту самобутності нації, її розвитку. Не може бути захищеною людина, якщо незахищена її нація чи країна в цілому.

Література

1. Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації: соціокультурний розвиток людства. – К.: Либідь, 1996. – 358 с.; Павленко Ю.В. Стадійна та полілінійна природа цивілізаційного процесу // Сучасність. – 1996. – № 5. – С. 117-125; Павленко Ю.В. Три підходи до розуміння світового історичного процесу // Політична думка. – 1997. – № 1. – С. 151-164. 2. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? // Полис. – 1994. – № 3. 3. Пахомов Ю.М. Глобальні регулятори конкурентності економічних систем // Глобалізація і безпека розвитку / О.Г. Білорус, Д.Г. Лук'яненко та ін. – К.: КНЕУ, 2001. – С. 481. 4. Мороз О., Саєнко Ю. Час інтелекту: сукупний український розум. – Львів: Вид. дім “Панорама”, 2002. – 96 с. 5. Гладій І.Й. Регіоналізація світового ринку: євроінтеграційний аспект: Монографія. – Тернопіль: Економічна думка, 2006. 6. Taylor P.J. Political geography of the Twentieth Century. – London, Belhafen, 1993. – 120 p. 7. Кальченко Т.В. Глобальна економіка: методологія системних досліджень: Монографія. – К.: КНЕУ, 2006. 8. Чешков М.А. Смысл противостояния: не альтернативность, но варибельность // МЭиМО. – № 6. – 2002. – С. 24-30. 9. Грицай О.В., Иоффе Г.В., Трейвиш А.И. Центр и периферия в региональном развитии. – М., 1991. – 210 с. 10. Долішній М.І., Вовканич С.Й. Глобалізація і регіональні детермінанти ренаціоналізації // Регіональна економіка. – 2001. – № 3. – С. 7-17. 11. Європейський вибір. Концептуальні принципи економічного і соціального розвитку України на 2002-2011 роки. Послання Президента України Верховній Раді // Економіст. – 2002. – № 5, 6. 12. Тихонравов Ю.В. Геополитика. – М.: ЗАО “Бізнес-школа “Интел-Синтез”, 1998. – 368 с. 13. Сорос Дж. Кризис мирового капитализма. Открытое общество в опасности. – М.: ИНФРА-М, 1999. – 262 с.